

AYAZ İŐHAKİ'NİN İLK DÖNEM EDEBİ YARATICILIĞI ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ

RAMİLYA YARULLİNA YILDIRIM*

Öz: XIX. yüzyılın sonuna doğru İdil Ural bölgesini harekete geçiren ceditçilik ideolojisi, XX. yüzyıl başı Tatar toplumunun edebi, kültürel ve siyasi alanlarında büyük değişimlere yol açar. Sosyal ve tarihi olayların etkisiyle Kazan Tatar edebiyatında tür, içerik ve fikir akımları bakımından büyük gelişmeler yaşanır. Tatar milletini uyandırma, milli şuuru güçlendirme, ezilen sınıfın eşitlik haklarını savunma uğruna mücadele veren şahıslar meydana çıkar. Tatar Türklerinin bağımsızlığı ve medeni yükselişini için kendini feda ederek bu kutsal yola adanmış mücahitlerin en önemlisi gazeteci, siyasetçi, nesir ve dram yazarı Ayaz İshaki'dir.

Yetmiş altı senelik ömründe kırka yakın edebi eser veren Ayaz İshaki'nin edebi yaratıcılığı vatanındaki (1878-1905) ve muhacirlikteki (1918-1954) çalışmaları şeklinde iki başlık altında incelenir. Vatanında kaleme aldığı eserleri, yazarın dünya görüşüne bağlı olarak kendi içinde üç döneme ayrılır: 1. Maarif veya aydınlanma dönemi; 2. Tançılık veya sosyalizm fikirlerine ağırlık verdiği dönem; 3. Milli bağımsızlık mücadele dönemi.

Çalışmada, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Tatar toplumu, toplumda gerçekleşen gelişmelerin, yazarın hayatında ve onun eserindeki yansımaları üzerinde durulmuştur. Sanatçının edebî yaratıcılığının ilk döneminde kaleme alınan nesir ve dram eserleri tür, konu ve kahraman bakımından incelenerek eserlerin sanat açısından işlenişine ve Tatar edebiyatı uzmanları tarafından değerlendirmelerine değinilmiştir. Böylece XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatının oluşumunda ve gelişiminde Ayaz İshaki'nin katkısı açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatar Edebiyatı, Ayaz İshaki, Edebî Kahraman, Milli Şuur

AN OVERVIEW OF THE EARLY PERIOD OF CREATİVİTY OF AYAZ İŐHAKİ

Abstract: The ideology of Jadidism, which mobilized the Idil-Ural region towards the end of the 19th century, led to great changes in the literary, cultural and political spheres of Tatar society at the beginning of the 20th century. Under the influence of social and historical events, Kazan Tatar literature experienced great developments in terms of genre, content and intellectual movements. Individuals emerged who fought to awaken the Tatar nation, strengthen national consciousness, and defend the rights of the

*Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, ramilya.yildirim@inonu.edu.tr

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 03.05.2023, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 12.06.2023)

Doi:10.47089/iuad.1291849

oppressed class to equality. One of the most prominent of those who sacrificed themselves for the independence and civilization of Tatar Turks and devoted themselves to this sacred path was journalist, politician, prose and drama writer Ayaz Ishaki.

The literary creativity of Ayaz Ishaki, who produced nearly forty literary works in his seventy-six years of life, is analyzed under two headings: his works in his homeland (1878-1905) and his works in the immigration (1918-1954). His works written in his homeland are divided into three periods depending on the author's worldview: 1. the period of education or enlightenment; 2. the period when he emphasized the ideas of Tanism or socialism; 3. the period of struggle for national independence.

The study focuses on the Tatar society at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the reflections of the developments in the society in the life of the writer and in his work. The prose and drama works written in the first period of the artist's literary creativity are analyzed in terms of genre, subject and hero, and the artistic processing of the works and their evaluation by the experts of Tatar literature are mentioned. Thus, the contribution of Ayaz Ishaki in the formation and development of Tatar literature of the early 20th century is tried to be explained.

Keywords: Kazan Tatar Literature, Gayaz İshaki, Literary Hero, National Consciousness

Giriş

Kırım Tatar Türklerinden İsmail Gaspıralı'nın başlattığı ceditçilik ideolojisi, bütün Türk coğrafyasında olduğu gibi İdil Ural bölgesini de harekete geçirir. Daha çok din ve eğitim alanındaki reformları göz önünde bulunduran bu sosyal-siyasi ve entelektüel fikir akımı, toplumun pek çok katmanını canlandırır, "yüzyıllara uzanan katı gelenekçi ve usul-i kadimci kapalı dünya görüşü kendisine yepyeni bir zemin bulur." (Çakmak, 2021:120). Toplumdaki modernleşme hareketi edebiyat alanında yeni türlerin ve akımların oluşmasında da etkili olur. Ceditçiliğin akabinde gelen 1905 Devrimi, Kazan Tatar toplumunun ve edebiyatının hızlı bir şekilde gelişmesine, zirveye ulaşmasına olanak sağlar. Bu dönem, çok yönlü sanatçıları da ortaya çıkarır. Onların pek çoğu kendilerini aynı zamanda eğitimci, gazeteci, siyasetçi, nesir ve dram yazarı olarak tanıtır. Tatar toplumundaki gelişmelere önderlik eden şahıslar, edebî eserleriyle de bu gelişmeleri destekler.

XX. yüzyıl başı Tatar toplumunun siyasi ve edebî ortamında çeşitli faaliyetleriyle milletini uyandırmak, ezilen sınıfın haklarını savunmak için mücadele veren önemli figürlerden biri de gazeteci, siyasetçi, nesir ve dram yazarı Ayaz İshaki'dir (1878-1954). Günümüz Tatar bilim adamları tarafından Ayaz İshaki'nin edebî eserleri *Vatanındaki* (1878-1918) ve *Muhacirlikteki* (1918-1954) çalışmaları şeklinde iki büyük başlık altında incelenir. Vatanındayken kaleme aldığı eserleri, yazarın o yıllardaki dünyaya bakış açısına bağlı olarak kendi içinde üç döneme ayrılır (Ganiyeva, 1998: 64):

- Ahlak ve eğitim fikirlerine ağırlık verdiği 1897 ile -1905 arasındaki yıllar yani yaratıcılığının ilk döneminde kaleme aldığı eserleri: *Tegallêmdê Seğadet*

Yeki Gıylém Ügrenüde Rehet Gomêr “Taalümde Saadet” hikâyesi, *Kelepiüşçê Kız* “Takkeci Kız”, *İkê Yöz Yıldan Soñ İnkıyraz* “İki Yüz Yıl Sonra Çöküş”, *Oçraşu yeki Gölgiyzar* “Karşılaşma ya da Gülizar” uzun hikâyeleri; *Bay Oğlu* “Zengin Oğlu”, *Têlençê Kızı* “Dilenci Kız” romanları; *İkê Gıyşık* “İki Aşık”, *Öç Hatın Bêlen Tormış* “Üç Kadınlı Hayat” piyesleri;

- “Tañçılık” yani sosyalizm düşüncesi etkisinde kendisini sınıflar mücadelesine verdiği, “Ancak mücadelede bulursun sen kendi hakkını!” sloganın şiar edindiği sürgün dönemi - 1906-1912 yılları arasında yazdığı önemli eserleri: *Zindan*, *Aldım-Birdêm* “Aldım Verdim”, *Tormışmı Bu?* “Hayat mı Bu?”, Tartışu “Tartışma”, *Mögallim* “Muallim” vs.);

- Üçüncü olarak; 1913 ile 1917 arasındaki yılları kapsayan millî özgürlük için mücadele dönem ve bu dönemdeki başlıca eserleri: *Sönnetçê Babay* “Sünnetçi Dede”, *Ostazbike* “Üstadbike”, *Ul Elê Öylenmegen İdê* “O Henüz Evlenmemişti” öyküleri, *Mulla Babay* “Molla Dede” romanı, *Zöleyha* dramı vs.).

Muhacirlikteki (1918-1954) önemli çalışmaları: *Öyge Taba* “Eve Doğru”, *Köz* “Güz”, *Tevbeker Hatın* “Tövbekâr Hatun” adlı öyküleri, *Dulkın Êçênde* “Dalga İçinde”, *Can Bayeviç*, *Oluğ Mõhemmet* “Uluğ Muhammet” piyesleri, *İdil Ural Devleti* (1917-1918) adındaki tarihi eseri vs. şeklinde örneklendirilebilir.

Bu çalışmada Ayaz İshaki'nin 1897-1905 yılları arasındaki sosyal ve siyasi çalışmalarına kısaca değinilecek, edebî yaratıcılığının ana hatları anlatılacaktır.

Ayaz İshaki'nin Şahıs Olarak Gelişimine ve Dünyaya Bakışının Oluşumuna Etki Eden Nedenler

Ayaz İshaki'nin eserlerini ortaya koyduğu yıllar, Tatar toplumunda millî şuurun uyanmaya, millî ve siyasi hareketlerin güç kazanmaya başladığı XIX. yüzyılın sonu - XX. yüzyılın başlarıdır. Çok kısa zamanda kendisini bu tür yeniliklerin önderi olarak tanıtır; edebiyatı ve matbaayı siyasi görüşlerinin bir aracı olarak etkili bir şekilde kullanır. Ayaz İshaki'nin dünya görüşünün şekillenip, kendisini çeşitli alanlarda kanıtlayabilmesinde birkaç faktörün etkili olduğu görülür. İlk olarak doğuştan yetenekli olmasının yanında *köklü ve eğitilmiş bir aile ortamında yetişmesinden* bahsedilebilir. Babası Gıylecetdin “Kazan ve Çistay civarlarında ünlü imamlardan sayılıp eğitim işlerinde Tatar dünyasına büyük emek vermiştir... Yavşirme köyünde 45 sene mollalık görevini yürütmüştür... o dönemde etraftaki köylerde çok sayıda medrese açmış ve Tatarları eğitime davet etmiştir.” (Hemidullin, 1994: 163). Annesi eğitilmiş ve büyük kalpli Kameriye Hanım, bölgenin tanınmış imamı Müslim Veli'nin kızıdır. Bir iddiaya göre Müslim Veli'nin soy ağacı XVIII. yüzyılda yaşamış olan Molla Murad'a bağlanır. İshaki, kendi yazdığı *Sünnetçi Dede* adlı hikâyesinde bunu şöyle dile getirir: “Molla Murad, Kırım hanlarından Girayların oğludur. Savaş yıllarında Rusya'nın orta kısmına gelmiş ve yerleşmiş, burada ilim yaymıştır. Çistay ve Bügülme ilçelerinde büyük ün kazanmıştır.” (İshaki, 1999: 274). Bilgin M. Gaynetdinov'un araştırmalarına göre “Molla Murad sosyal içerikli ilk ütöpik

eser yazan ünlü fikir adamıdır. O, halk arasında Bulgar devletini kalkındırma fikrini yayar, kolonyal baskı altında yaşayan Tatar halkının millî özgürlük hareketinin önderi olarak da bilinir.” (Gaynetdinov, 2006: 138).

Diğer bir önemli etken, *ceditçilik hareketinin ideoloğu İsmail Gaspıralı'nın fikirleri ve bu yolda hizmet eden eğitimcilerdir*. İlkokulu kendi köyünde okuyan Ayaz İshaki, 1890'da Çistay ilçesindeki ünlü Zakir İmam Medresesinde bir süre eğitim görür. Eğitimine Zakir İmam'ın ölümünden sonra 1893 yılı itibarıyla Kazan'ın Göl Boyu Medresesinde devam eder (Kamaliev, 2009a: 46). Bu eğitim kurumunda kader onu eğitimci ve tarihçi Hadi Maksudi'yle karşılaştırır. Tatar toplumunda önemli iz bırakan bu şahıs, Kırımli İsmail Gaspıralı'dan ceditî usulle eğitim metodunu öğrenir (Kamaliev, 2009b: 1275) ve Göl Boyu Medresesinde Arapça ve Felsefe derslerini verir. Yeni ders kitapları hazırlamakla birlikte eğitim alanına yeni yöntemleri yerleştirmek için büyük çaba sarf eder. Çok gayretli ve her yeniliğe açık olan genç İshaki, müderrisi Hadi Maksudi'nin zengin kütüphanesinden yararlanır, *Tercüman*'ı okur, özellikle İstanbul'dan getirdiği Türk romanlarını “su gibi içer”. Bununla yetinmez, eğitimini devam ettirmek için 1897'de üstadı Hadi Maksudi ile ünlü Peçen Pazarı Mahallesi'ndeki medreseye geçer, daha sonra Yeni Mahalle'de açılan Emirhanovlar Medresesine gelir. Orada üstadı Maksudi'nin yöntemiyle bir süre usul-i cedit sistemine uygun dersler verir. Kısa sürede kendisini başarılı bir halfe yani medrese hocası olarak yetiştiren İshaki'nin adı ilk kez *Kazanskiy Telegraf* gazetesinde (1898) geçer (Yarullina, 2000: 15). Medreselerde ünlü hocaların yanında yetişen genç Ayaz, o dönem Tatar toplumundaki yenileşmeyi eğitim alanındaki modernleşmede görür.

Ayaz İshaki'nin görüşlerini farklılaştıran bir diğer neden, Rusça öğrenme arzusu ve bunun sonucu olarak 1898-1902 yılları arasında *Tatar Öğretmenler Okulunda* (1876-1917) eğitim almasıdır. Öğretmenler kadrosu zengin olan bu okulda, din dersleri dışındaki tüm dersler Rusça okutulur. Burada coğrafya, biyoloji, pedagoji, tarih, matematik, Rus edebiyatı, didaktik, metodik, jimnastik, hat sanatı gibi dünyevi dersler verilir. Bu okulun temeli Türkolog V. Radloff, Tatar aydınları Ş. Mercani, K. Nasıyri, M. Mahmudov, Ş. Ehmerov, Ş. Teregulov, Ş. Tahirovlar tarafından atılmıştır. Dersler Kazan Üniversitesi mezunları tarafından verilir (*Tatar Edebiyatı Tarihi*, 1985: 218).

Bildiğimiz üzere bu yıllarda Tatar Öğretmenler Okulu, Tatar gençlerinin millî ve modern merkezine dönüşür. Burada Sadri Maksudi, Fuad Tuktarov, yazar Şakir Muhammedov, Tatarların ilk inkılapçısı Hüseyin Yamaşev, devrimci dram yazarı Gafur Kulahmetov, siyasetçi Mirseyit Sultangaliyev, tiyatro yönetmeni İlyas Aşkazarskiy, şair Segit Sünçeley vs. gibi geleceğin tanınmış şahsiyetleri burada eğitim alır.

Tatar Öğretmenler Okulundaki “eğitimi sırasında Rus edebiyatıyla, halkçılık ve sosyalizm akımlarıyla tanışması onun fikrî yönelişini tamamen başka bir mecraya yöneltir” (Kanlıdere, 2011: 68): Burada A. İshaki *Şakirtlik* adı altında gizli bir topluluk kurarak (F. Tuktarov, Ş. Muhammedov, H. Yamaşevlar bu

topluluğun üyesidir) *Terakki* adında bir gazete yayımlar. Bilgin Cemal Velidi'ye göre bu gazete “eleştirel karakterde ve radikal devrimci bir yayın organıdır.” (Validov, 1923: 46). Siyasi içerikli bu gazete Rusya'nın çeşitli bölgelerine mektuplar gönderip Tatar toplumunu aydınlatmayı hedefler.

Ayaz İshaki'nin damarlarında akan ateşli kanın, dedelerinden, özellikle Molla Murad'dan aktarılan mücadele ruhunun daha geniş kitlelere yayılmasında tabii ki *1905 Devriminin ortaya çıkardığı koşullar da katkı sağlar*. Bildiğimiz gibi 1905 Devrimi azınlık milletlere belli bir ölçüde özgürlük tanır, özellikle millî özgürlük hareketi güç kazanır, millî matbaa, yayın ve sanatın çeşitli dallarında yeni gelişmeler sağlanır. Tatar Türkleri ilk kez Ruslarla birlikte çarlık rejimine karşı aynı safta yer alır. “Millet İttifakı” adı altında Türkler tarafından kurulan parti kitap, dergi, gazete neşretmenin yanında günün şartlarına uygun yeni okullar açmayı ve kütüphaneler kurmayı da hedefler (Çelik, 2022: 7). Ülke çapında başlayan sosyal, siyasi ve tarihi değişimlerin etkisiyle genç Ayaz İshaki de kendisini bu olayların içinde bulur ve Tatar halkının menfaatlerini temelden değiştirmenin yollarını arar. Rusya genelinde canlanan siyasi ayaklanmalar sonucunda o 1904 yılında Kazan'a döner, *Şakirtlik* topluluğunu genişletip *Hürriyet* adlı siyasi bir gazete yayımlamaya başlar. 1905 Rus Devrimi döneminde Tatar sosyalistlerinin lideri olarak tanınır. Siyasi eylemlere fiilen katılan Ayaz İshaki, köylüleri hükûmete karşı ayaklanmalara hazırlar. Çistay ilçesinin delegesi olarak Petersburg'a, Başbakan Vitte'nin yanına gider (Nurullin, 1991: 3).

1905'te *Taňçılar* adında ihtilâlcî sosyalist karakterli bir teşkilât kurar. Rusya'da bir cumhuriyet kurup bu cumhuriyette Tatarların ve tüm Rusya Müslümanlarının eşit haklara sahip olarak yaşaması için mücadeleye başlar. Bu dönemde sadece Rus rejimini ve gericî din mensuplarını eleştirmez, Tatar burjuvazisini ve onların Rusya Müslümanlarını bir bayrak altında toplamayı amaçlayan *Müslüman İttifakı* adındaki partisini de tenkit eder. 18-25 Ağustos 1905'te I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda önemli figürlerden birine dönüşür, sosyalist inkılapçıların temsilcisi olarak birkaç kez köylülerin haklarını savunan coşkulu sunumlar yapar. Ayaz İshaki dönemin verdiği koşullardan yararlanıp arkadaşlarıyla birlikte, 18 Mayıs 1906'da *Taň*, daha sonra *Taň Yıldızı*, 1907'de *Tavış* (Ses) adlı gazeteleri yayımlar. *Taň Yıldızı*, bir taraftan Çarlık hükûmetinin yürüttüğü politikaları, diğer taraftan Tatar burjuvazisini, toplumdaki eşitsizliği ve gericiliği sert bir şekilde eleştirir. Fakat çok geçmeden bu gazete - Çar rejimi tarafından kapatılsa da - XX. yüzyıl başı Tatar toplumunda derin yankı uyandıran önemli organlardan biri olmayı başarır. Matbaa ile birlikte milletin bilincini uyandırmak isteyen Ayaz İshaki kendi düşüncelerini değişik edebî türlerde verdiği eserlerle yaymaya çalışır (Kamaliev, 2009/c: 154-155).

Ayaz İshaki'nin İlk Dönem Nesirlerinde Tür, Konu ve Kahraman Meselesi

Ayaz İshaki edebiyat alanındaki çalışmalarına XIX. yüzyılın sonuna doğru başlar. Bu dönem Tatar edebiyatına adlarını reformcu yazarlar olarak yazdıran

Musa Akyığıtzade, Zahir Bigiyev, Şakir Muhammedev, Fatih Kerimi, Rizaetdin Fahretinlerin çizdiği yoldan devam eder. Yaratıcılığının ilk döneminde kaleme aldığı hemen hemen her eserinde o da eğitim ve ahlaki değerlere çok önem verir, toplumun ve bireyin mutsuzluk nedenlerini bu unsurların yetersizliğinde arar. Yukarıda bahsettiğimiz gibi 1897’de Hadi Maksudi ile önce Peçen Pazarı Mahallesi’ndeki medreseye, sonra Yeni Mahalle’de açılan Emirhanovlar Medresesine devam eden İshaki, burada yeni metotlarla ders vermeye başlar. Hem maddi sıkıntılarını gidermek hem de kendi düşüncelerini paylaşmak amacıyla ilk hikâyesini kaleme alır. Medrese talebesiyken yazdığı *Tegallênde Segadet Yeki Gıylêm Ügrenüde Rehet Gomêr* (Eğitim Öğrenmekte Saadet, 1897) isimli eserinin kahramanı, köy medresesinde bir süre eğitim alan Halimdir. O; tahsilini Kazan şehrinde bulunan yeni metotlu bir mektepte devam ettirir. Azimli ve çalışkan genç daha sonra mesleki eğitim de alır. Annesine, babasına ve üstatlarına minnet duygularıyla yetişen Halim, aile saadetine de kavuşur, mesut bir hayat kurar. Büyük meselelere değinmeyen bu hikâyede mutlu ve topluma yararlı olabilmenin yolları ana hatlarıyla çizilmiştir. Ancak ilk deneme olan bu hikâye hem şekil hem içerik yönünden çok zayıftır. Ana kahramanın zayıf bir tip olduğu Abdurrahman Saadi tarafından şöyle ifade edilir: “... bu hikâye usul-i cedide, yeni okullarda eğitim almaya teşvik etme amacıyla yazılan bir hikâye olup Rızalar (Rıza Fahreddin) gibi edebiyatımızda aydınlanma (akıl) akımının bir damlasıydı. Bu hikâye henüz ilk tecrübe olduğundan her yönüyle zayıf, kendinde tasvir edilen Halim seviyesinde bir şakirt idi” (Saadi, 1926: 124). Genç kahramanın aracılığıyla yazar, yeni usulle eğitim veren medreselerin ve eğitimin toplumdaki önemine değinir, medreselerin “ilim kazanı ve din bekçisi” olduğunu söyler. Aynı zamanda eğitilmiş her insanın kendi halkı ve milletinin yararı için mücadele vermesi gerektiğine de temas eder. Genç yazar, Halim’in kişiliği vasıtasıyla dünyaya geliş amacının istediği gibi zaman geçirmek olmadığını söyler. O, “belki dünyada rahat yaşamakla birlikte diğer Müslüman kardeşlerimizin de rahat bir hayat geçirmeleri için çabalamak ve gayret göstermek, ahiret gününde ebedi mutluluklara erişmektir. Ancak bunlar tahsil ilminin dışında olacak şeyler değildir, dolayısıyla medreselerde ilim öğrenmek gerekir.” (İshaki, 1992û: 59) der. Her fırsatta eğitim ve dini konularda nasihat içeren, hikâye taleplerine de pek uymayan bu eser, ne yazık ki yazarına şöhret kazandıramamıştır.

Bildiğimiz üzere Tatar edebiyatında nesir ve dram türleri ceditçilik hareketinin etkisinde XIX. yüzyılın sonuna doğru oluşmaya başlar ve kısa bir zaman zarfında başarılı eserler meydana gelir. Özellikle XX. yüzyıl başı Tatar sanatçıları kendilerini aynı anda çeşitli edebî türlerde eserler verirler. Bu özellik, genç Ayaz İshaki’de de vardır. Hayat tecrübesi ve görüşleri git gide artan genç yazar, kendi düşüncelerini daha etkin bir şekilde okura iletebilmek için edebiyatın çeşitli türlerine müracaat eder. İlk eserini hikâye türünde veren yazar, daha sonra kendisini nesrin povest’ (uzun hikâye ya da öykü) ve roman türlerinde göstermekle birlikte dram türünde de kanıtlar. Böylece, XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatını, hayatın içinden aldığı orijinal konulu, çeşitli içerikli ve keskin fikirli eserlerle zenginleştirir.

Yazarlığının ilk yıllarında aydınlanma hareketi mensuplarının çizdiği yolu devam ettirerek “modernleşme dönemi toplumları için en önemli konulardan biri olan kadının eğitimi, meslek edinmesi ve topluma hizmet konularını işler” (Rami, 2021: 667). Aile terbiyesi, medrese eğitimi ve kadınların kaderi gibi konular üzerinde durur. Başkalarına ders verme amacıyla yazılan *Kelepüşçê Kız* uzun hikayesi ve *Bay Oğlu* adlı romanında da kahramanlar yetiştikleri yetiştiği ortamın ürünü olarak değerlendirilir (Kamalieva, 2009a: 55-57). Bu eserlerde daha çok “ailede verilen eğitimin önemi vurgulanır ve ana kahramanlar Kamer ile Kerim’in cahil bir ortamda yetişip, ailede yeterli eğitim alamama sonucu kötü bir kadere sahip olmaları anlatılır” (Zaripova Çetin, 2008: 94). Özellikle *Kelepüşçê Kız* uzun hikâyesinde işlenen mevzu – eğitimsiz ve korumasız kalan genç kızların, Vafa ve Zühre karı gibi ahlaksız insanların tuzağına düşüp hayatlarını fuhuşhanelerde (genelevlerde) geçirmek zorunda kalmaları - o dönemin pek çok Tatar yazarının eserine (örneğin; Zakir Hadi, Segiyt Remiyev hikâyeleri vs.) konu olmuştur. Bu olayın toplumdaki üzücü hadiselerden biri olduğunu göz önünde bulunduran genç yazar, hikâyeyi yazma nedenini: “Benim bu hikâyeyi kaleme almamın amacı, Kamer gibi olmanın sonucunun ne olacağını göstermek, milletimizin genç kızlarını bu kara talihten kurtarmak için onlara Kamer olmanın nasıl zor olduğunu gösterip kendilerini korumaları açısından bir tenbihtir.” şeklinde eserin giriş kısmında açıklar (İshaki, 1996: 5). Terbiye ve ahlak konusunu işleyen diğer eserlerine benzer şekilde, bu eserinde de yazar kahramanlarını olumlu ve olumsuz olarak ikiye ayırır: Mutsuz bir hayat yolu çizen Kamer’e örnek olsun diye iffetini koruyan ve mutlu bir aile saadetine kavuşan Vasfibanu adlı kızı tasvir eder. Giriş, ana kısım ve sonuç gibi bölümlerden oluşan eserin son kısmında; hayatını sefalet içinde geçiren Kamer gibi kızların mutsuzluğunda “Kim suçlu?” sorusuna cevap verilir.

Psikolojik açıdan ayrıntılı bir şekilde işlenen *Kelepüşçê Kız* uzun hikâyesi, yayımlandıktan sonra Tatar edebiyatında güçlü bir yankı uyandırır. “Onun yazdıklarında diğerlerinde görülmeyen bir hulus ve cedit görünüyor. Cemal Velidi, ilk eserlerinde yazarın milletinin gerçek hastalıklarını fark ettiğini, büyük yaralarını gösterdiğini, abartmadığını ve felsefe yapmadığını belirtir” (Velidi, 1996: 71). Yusuf Akçura kendi makalesinde bu esere dair fikirlerini paylaşır:

“Tatar edebiyatında en etkilendiğim kitap *Kelepüşçê Kız* oldu... *Kelepüşçê Kız*’ı okurken kendimi Kazan’da gibi hisettim ve milletimde oluşan tehlikeli, çok zehirli bir çıbanın ağrısını kendi ruhumda hissederek yaşadım. Hikâyenin ikinci baskısına ilave edilen mektubu okurken Kornea Laten misafirhanelerinin birinin hücre, karanlık ve fakir odalarında yapayalnız, miskin Tatar kızının sükutu, felaketi, babasının tesiri, şefkati için uzun uzun ağladım” (Akçura, 1992: 26).

Özgeçmişinden anlaşıldığı gibi Göl Boyu Medresesini tamamlayıp molla olmak isteyen genç İshaki, o yıllardaki tarihi ve siyasi gelişmeler etkisiyle keskin bir değişim yaşar: Onda Rusça öğrenme arzusu oluşur. Bu istek onu Tatar Öğretmenler Okuluna getirir. Tatar Öğretmenler Okulunda tahsil gören Ayaz

İshaki, Avrupa ve Rus edebiyatıyla yakından tanışma fırsatı bulur, Rus klasiklerinin güzel örneklerini okur. Daha sonra kendisi de Puşkin ve Gogol'un eserlerini Tatarcaya aktarır. Tanıtım yazılarında Rus klasiklerinin, Tatar edebiyatının gelişimine sağladığı olumlu etkilerden bahseder. Edebiyat uzmanı Cemal Velidi ise Ayaz İshaki'nin ...*İnkıraz ve Têlençê Kızı* adlı eserlerinde Tolstoy'un etkisinin açıkça görüldüğünden bahseder. Bununla ilgili "Ayaz bey 'sanat, sanat içindir' diyenlerden değildir. O sanatı ahlak için bilir ve onun her edebî eseri ahlaki ve toplumsal bir içeriğe sahiptir. Ondan dolayı o yazar Tolstoy'a nazaran filozof Tolstoy'u çok kez üstün görür." (Velidi, 1996: 73) der. Bu görüşü onaylayan A. Saadi de *Têlençê Kızı* romanının yazarını "ahlaklı, vicdanlı, şefkatli, üstelik Tolstoy ahlakıyla yoğrulmuş bir sanatçı" (Saadi, 1926: 131) olarak tarif eder. Ayaz İshaki'nin Tolstoy'a olan hayranlığı onun yazılarında da anlaşılır: "Tolstoy'un eserleri o kadar büyüktür ki sadece onları okumak için Rusçayı öğrenmeye değerdir" der (İshaki, 1906:3).

Tatar Öğretmenler Okulunda aldığı eğitimin ve çeşitli siyasi topluluklarda bulunmasının, yazarın dünya görüşüne yaptığı etkiler "XX. asır Tatar edebiyatı, millî fikir gelişimi ve millî bağımsızlık için başlatılan mücadeleyi yayma açısından büyük önem taşıyan" (Zaripova Çetin, 2018: 596) *İkê Yöz Yılda Son İnkıraz* (İki Yüz Yıl Sonra Çöküş, 1902) ve *Têlençê Kızı* (Dilenci Kız, 1900-1914) adlı eserlerinde açıkça görülür. Bulgar Türklerinin (Ayaz İshaki o yıllarda Bulgarlık akımının taraftarıdır) eğitim, ekonomi, ticaret, ahlak, sanat vs. diğer dallarda geride kalmalarının nedenleri ve çözüm yolları üzerine duran *İkê Yöz Yılda Son İnkıraz* povesti (1902), saf bir edebî eser olmaktan ziyade sosyal, siyasi ve tarihi görüşleri içeren bir eser niteliğindedir. Bulgar Türklerinin geçmişini, bugününü ve geleceğini farklı yönleriyle değerlendiren eserde arka arkaya çok çeşitli problemler yer alır.

Eserin giriş kısmında çöküş nedenleri; hayat dayanağının gerici görüşlü din adamlarının elinde olması, mektep ve medreselerdeki eğitimin geriliği ve faydasızlığı, Rus okullarında eğitim almaktan kaçınmak, yapılan işlerin anlamsızlığı, önemli işlerin sonuçlandırılmaması, millete hizmet edenlerin fakir olmalarından dolayı karınlarını doyurmak için bu kutsal vazifeden ayrılmaları gibi daha çok eğitim ve ekonomik sebeplere bağlı şekilde açıklanır. Ana kısımda ise; din adamlarının etkisiyle insanların kolay bir hayat için yabancı topraklara gitmeleri ve orada kendi kimliklerini kaybetmeleri, eskiden ticaret alanında meşhur olan Bulgar Türklerine bugün güvenin azalması, millî değerleri koruyan kadınların eğitimde ve özgürlükte yeteri kadar yer almaması, fuhuş olayının artması ve buna bağlı olarak çeşitli hastalıkların yayılması, işsizlik nedeniyle köylülerin şehre göç etmesi ve yaşama elverişsiz barakalarda çeşitli hastalıklara maruz kalmaları, tıp bilimine inanmayan Bulgarların arasında bulaşıcı hastalıkların yayılması, mutassıp din adamları tarafından resim ve diğer sanat türlerinin kısıtlanması, mankurtluk, yarım yamalak Rusça konuşup kendi milletinden vazgeçen mirzalar (asilzadeleri) gibi sebepler Bulgar Türklerini yeryüzünden silme noktasına getirecek önemli nedenler olarak belirtilir. Bir millet

olarak yok oluştan kurtulmanın en önemli çıkış yolları hususunda; eğitim sisteminin yenileştirilmesi, medeni milletlerin örnek alınması, özellikle gençlere köklü şuur ve bilgi vermede güvenli yol olarak Rus mekteplerinin tercih edilmesi, millî birlik ve beraberliğin gerekliliği vurgulanır (Yarullina Yıldırım, 2018: 72). Yazar “Eğer ki terakki edelim diyorsak, hepimiz milletin en önemli işlerine tutunalım ve böyle kişilere yardım edelim. Hepimiz anladıklarımızla beraber aynı yolda hareket edelim, çaba sarf edelim, zorluklara katlanalım, hiç bir şeyimizi esirgemeyelim” (İshaki, 1998: 136) diyerek birlik ve beraberliğe dikkat çeker.

Bu eser yayınlandıktan sonra Tatar toplumunda büyük bir yankı uyandırır ve XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatı için bir zemin oluşturur. Bazı edebiyat uzmanlarının fikrine göre XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatı Ayaz İshaki'nin ... *İnkıraz*'ından filizlenip yetişir. Eserde belirlenen problemler daha sonra Fatih Emirhan, Alimcan İbrahimov, Segit Remiyev, Aliasker Kamal, Mahmut Galev gibi sanatçıların eserlerinde ayrı bir konu olarak kurgulanıp genişletilir. ... *İnkıraz*'da işlenen konular millî şuurunu güçlü olan günümüz insanını bile düşünmeye mecbur etmektedir. Murat Uzun'un ifadesiyle “Tatar halkı ile ilgili olarak ele aldığı inkıraz, birlik, eğitim, kadın hakları vb. sosyal, kültürel ve siyasi meseleler Tatar halkı için bugün de güncelliğini korumaktadır” (Uzun, 2021: 190).

Têlençê Kızı romanı, yazarın yaratıcılığında ayrı bir yer tutar. Üç parçadan oluşan bu eser, 1900 yılında Kazan'da yazılmaya başlanır ancak 1911 yılında tamamlanır. İlk parçası 1907' de, ikincisi 1908 ve sonuncusu 1914 yılında Kazan'da basılır. İshaki, bu roman üzerinde çalışırken ülke genelinde çeşitli siyasi ve tarihi olaylar gerçekleşir. Dolayısıyla bu olayların içinde kaynayan, hayatın farklı aşamalarından geçen A. İshaki'nin de siyasi görüşlerinde keskin değişimler yaşanır. Bu sosyal ve tarihi atmosfer, görüş değişimleri *Têlençê Kızı* romanında da yansıma bulur. Romanın ana kahramanı Saadet'in hayatı ilk başta *Kelepüşçê Kız*'daki Kamer'e benzer: Yazar onu da hayatın dibine sokar; ahlaksız ve bozuk bir zengin aile çocuğu Abdullah'ın tecavüzüne uğratıp geneleve gönderir. Daha sonra eğitimci Mansur Allayarov'un etkisiyle Abdullah'ı vicdan azabına uğratıp bir süreliğine “düzeltir”, ahlaklı birine dönüştürüp Saadet'i karanlıktan kurtarmasına vesile kılar. Eser kahramanlarının karakter yapısını ve kişiliğini onların sosyal yapısına göre belirleyen Ayaz İshaki, belli bir süre sonra Abdullah'ı tekrar eski hayatına döndürür. Başkahramanı olan temiz kalpli Saadet'i “yoğurmaya”, ondan kendi ideallerine uygun olan yeni bir insan “doğurmaya” çalışır. Bu yolda kendisinin yansıması olan ceditçi ve halkçı Mansur Allayarov'u kullanır. Yirmi iki yaşındaki Mansur, önce medrese eğitimi alır, sonra Rus okulunda kendisini geliştirir, Türkçe, Arapça, Farsça dillerine hâkim olur. Yazarlık mesleğiyle birlikte öğretmen olarak dersler verir, kazandığı parayı muhtaçlara yardım ederek harcamayı sever. Rus yazarlarından özellikle İ. Turgenyev, L. Tolstoy, A. Çehov ve N. Gogol eserlerini kendine yakın görür. Aynı zamanda Türk edebiyatının büyük hayranı, millî duyguları güçlü olan bir aydındır. Mansur'un ilkeleri doğrultusunda Saadet kendi görüşlerinde büyük bir

ilerleme kaydeder. Mansur'un desteğiyle tamamladığı gimnazyumun (Rus okulu) ve onun düzenlediği toplantıların etkisiyle Saadet kendisini yeniden doğmuş gibi hisseder. Ezilen halka çıkış yolunu gösterebilmek için kendisini daha da geliştirmek gerektiğinin farkına varır. Sonunda halkın aydın geleceği için mücadele etmeye karar veren kız, eğitimini devam ettirmek arzusuyla Petersburg'a doğru yol alır. Romanda ruhen temizlenme meselesi, bir taraftan kadınların kaderi, diğer taraftan da millet ve toplum meselesiyle iç içe verilmiştir. Yazarın bu romanında Tatar köy hayatı, şehir varoşlarındaki barakalar, Kazan zenginlerinin yaşam tarzı, ülke genelindeki siyasi çalkantılar ana kahraman Saadet'in hayat hikâyesi ekseninde gerçekçi bir üslupla canlandırılmıştır. Oldukça uzun zaman zarfında yazılan bu roman, bu süre içerisinde yazarın dünya görüşünde yaşanan değişimleri de açıkça yansıtır. Aydınlanma realizmi, eleştirel realizm ve romantizm gibi akımları bir arada başarılı bir şekilde kullanan yazar, kendisini usta betimleyici ve "insan gönlünün mühendisi" olarak tanıtır.

1902'de yayımlanan ve evvelkilerine nazaran nasihatler içermeyen *Oçraşu yeki Gölgyzar* povesti, yazarın sanatçı olarak oldukça ustalaştığını gösteren eseridir. Mutsuz bir aşk hikâyesini konu eden eserin temelini birey özgürlüğü ve kadın hakları gibi geleneksel meseleler oluştursa da uzun hikâyede takdir felsefesi, bireyin kadere boyun eğmek zorunda kalması gibi felsefi fikirlere ağırlık verilmiştir. Ana kahraman Abdullah'ın aşırı duygusallığı, âşık olduğu kızla doğada yaşama arzusu, onun düşüncelerine hüznü müziğin eşlik etmesi gibi nedenler, realist yazar Ayaz İshaki'nin edebî üslubunda romantizm akımuna özgü unsurların yerleşmeye başladığını gösterir (Yarullina, 2000: 153).

Ayaz İshaki'nin İlk Dram Eserlerine Dair Birkaç Söz

Halkını yüzyıllık cehalet uykusundan uyandırmak amacıyla yazarlığının ilk yıllarında genç Ayaz İshaki dram türünde de eserler verir. Aklın ve ilmin kült derecesinde olduğu dönemde kaleme aldığı *Öç Hatın Bêrle Tormuş* (Üç Kadın ile Hayat, 1900) adlı ilk dramında çok eşlilik meselesi ve onun sonuçları ilk kez gündeme getirilir. Yazar, eserini yazma nedenini şöyle açıklamıştır: "... Tatar toplumunda sık karşılaştığımız, oldukça çirkin olaylara neden olan çok eşle evliliği o dönemdeki bakış açısıyla eleştirmiş olup bu olayın evlenenler için her yönüyle çok zararlı olduğunu göstermişim. Aynı zamanda o kitapta aile saadetinin nasıl olması gerektiğini sergilemek amacıyla üç kadınlı hayatın muhalifi olan Rıza'nın tek eşli hayatını da tasvir etmişim" (İshaki, 1996: 77).

Açıklamadan anlaşıldığı üzere aydınlanma edebiyatı eserlerindeki gibi bu dram kahramanları da eğitim ve ahlak açısından ikiye ayrılır. Ana kahramanı zengin Kerim, yaşamın anlamını günlük zevklerde, çok eşlilikte görür. Sadık ve temiz kalpli ilk eşinin üzerine iki evlilik daha yapar ve sonunda aile saadeti cehenneme dönüşür. Zührevi hastalığa yakalanan ve yıpranan Kerim, daha sonra iflas eder ve yaptıklarından pişman olup ilk eşinin elinde ölür. Ayaz İshaki bu eseriyle bir taraftan kahramanı Kerim gibi ahlaki çöküş yaşayan diğer Tatar zenginlerinin yanlış yaşam tarzını eleştirir, diğer taraftan da onlara paralarını,

milleti için faydalı olan işlere harcamalarını tavsiye eder. Bu fikri ve eğitilmiş insanları yücelten düşünceleri Rıza karakteri üzerinden aktarılır. Ceditçiler gibi Rıza da maddi zenginliğin ebedî olmadığını ancak ilim, meslek ve ahlakın sonsuz olduğunu vurgular. Ona göre insan onları yakalarsa hayatı boyunca mutluluk içinde yaşar (İshaki, 1996: 89). O almış olduğu eğitim ve kazandığı servetiyle milletin ilerlemesine katkı sağlamak ister: “Pazarın ortasında ev inşa edip oraya her çeşit Arapça, Türkçe, Rusça kitap ve dergiler getirmeye, okumak isteyenler için kütüphane açmaya niyetlenir.” (İshaki, 1996: 89). Ayaz İshaki insanları ve toplumu ahlaki yönden güçlendirmek amacıyla ahlaki değerler içeren bolca nasihatler verir. Mesela; yine kahramanı Rıza

“Yaptığım iş ahlaka uygun olsun, insanlığa yakışsın”, “Senin gözyaşını akıtsalar da sen başkasının gözyaşından sakın!”, “Sana zarar verenlerden öç almamaya çalış! İnsan sana zarar versin, sen faydalı ol! İşte insanlık budur! Eğer sen kötülüğe iyilikle cevap verirsen, o insan vicdan azabı çeker, mutsuz olur... O anda sen onun için iyilik yapmış olursun. Ancak her işin bir cezası olduğundan, onu sen affetsen bile Allahü Teâlâ onu iç huzursuzluğuyla cezalandırmış olur, böylece senin de intikamın alınmış olur.” (İshaki, 1996: 86) diye konuşur.

Genç yazarın ahlaki değerlere böyle önem vermesinde hem XIX. yüzyıl Tatar reformcularından hem de Rus yazarı Lev Tolstoy'dan etkilendiği anlaşılmaktadır.

Ayaz İshaki'nin diğer dram eseri, “şahsi özgürlük veya kadın özgürlüğü meselesini daha geniş planda halkın özgürlük mücadelesi ile bağlı olarak tasvir eden” (Zaripova Çetin, 2006: 146) *İkê Gaşyık* adlı eseridir. Bu eserin olay örgüsü eski kafalı babalar ile yenilikçi çocuklar arasındaki fikir karşıtlığı ve bu çatışmanın sonucunda gençlerin üstün çıkması üzerine kurulur. Kazan zenginlerinden olan Rehmetulla, “kendisini ilimde akıllı, ticaret işlerinde çok yetenekli” sayar. O, tüm yeniliklere karşı gelen, “gençliğini kitap okuyup boşa harcamayan”, insanı eğitimine değil, mevkiine göre büyük sayan bir tip olarak canlandırılır. Onun oğlu Kayyum, babasının tam tersi, A. Saadi'nin ifadesiyle “şuuru açık, eğitilmiş, bilgili, açık görüşlü, Avrupalaşmış (müze, tiyatro, kütüphanelere gider) credit bir zengin oğlu olan ideal bir tiptir” (Saadi, 1926: 128). Kayyum evlilik konusunda da babasından farklı görüştedir: Birbirini seven gençlerin evliliğine sınıf farklılığının engel olmaması gerektiğini savunur. Ancak evlilik meselesinde esnaf kızı olan Hürşid'in Kayyum'a nazaran daha cesur ve kararlı olduğu da görülür. Hürşid, eserde akıllı, yeni yayımlanan kitapları takip eden, aynı zamanda temiz kalpli bir kız olarak tasvir edilir. Yazarın kadın eşitliğini savunan, şiddeti kınayan fikirleri bu kahraman üzerinden iletilir. Eğitilmiş kızların kendi mutlulukları için mücadele etmeleri gerektiği fikri de onun davranışlarına yansıtılır. Karamsar düşüncelerin etkisi altında kalan sevgilisiyle kavuşabilmek için zeki Hürşid hileye başvurur ve sonunda hayaline ulaşır. Diğer eserlerinden farklı olarak, bu dramın olumlu kahramanları tamamıyla ideal tipler olarak sunulmamıştır. Yazar onların yanlış düşünce ve davranışlarına da yer verir, onları pişmanlık ve üzüntü duyguları içinde yaşatır. Eserin türü komedi olarak

belirlense de *İkê Gaşıyk* piyesinin ancak son perdesinde komik bir olayla karşılaşırız. Rezeda Ganiyeva eserin türünün santimental dram (Ganiyeva, 1998: 66) olduğunu ileri sürer, Azat Ehmedullin ise eseri melodram türüne yakın görür (Ehmedullin, 1995: 63).

İlk piyeslerinde nasihate bolca yer verilmesine, sanat bakımından işlenişi ve edebî tür olarak eksikleri bulunmasına rağmen, Ayaz İshaki ilk dram denemelerinde hayatta karşılaşılabilecek gerçek olaylar ve toplumun önemli problemlerine, gözle görülmeyen “millî hastalıklar”ına değinmiştir. Sosyal hayattaki çatışmaları işlemekle birlikte kahramanların psikolojik durumlarına da dikkat etmiştir. Dönemin gerici güçlerinin engellemelerine rağmen, bu eserler zamanında Kazan ve Ufa şehirlerindeki tiyatrolarda sahnelenir, toplumda büyük beğeni toplayıp yayınlarda da olumlu değerlendirmeler alır. En önemlisi, gelecekte yazılacak olan *Aldım Verdim, Tartuşu, Zöleyha, Mөгallim, Mөгallime* gibi eserlerin zeminini oluşturur.

Ayaz İshaki'nin Yaratıcılığı ve Edebî Tenkit

Elliden fazla edebî eser ve siyasi makale yazarı, ondan fazla gazete ve dergi çıkaran Ayaz İshaki'nin edebî yaratıcılığı üzerine ilk değerlendirmeler, 1905 yılından sonra yayımlanmaya başlar. XX. yüzyılın başlarında ilk tahliller Cemal Velidi, Yusuf Akçura, Alimcan İbrahimov, Şehit Ehmediyev gibi edebiyat uzmanları tarafından yapılır. A. İshaki'nin eserleri Abdullah Tukay, Alimcan İbrahimov, Fatih Emirhanların başarısıyla aynı derecede kabul edilir. Cemal Velidi onun için “Bu isim günümüzde hiç şüphesiz Tatar edebiyatı, Tatar şiirinin merkezinde bulunmaktadır.” Der. İshaki'nin üslubu Yusuf Akçura tarafından şöyle değerlendirilir: “... Milletdaşlarımız arasında iki gerçek yazar yetişiyor: biri sezgin, ateşli, milleti için çabalayan, idealist ve romantik Ayaz, diğeri sinirli, ısıran, milleti çimdikleyerek seven rasyonalist ve realist Fatih'tir.” (Akçura, 1992: 26). Diğeri bir önemli figür Alimcan İbrahimov da 1911 yılında yayımladığı makalesinde Ayaz İshaki'nin edebî gücüne hayranlığını bildirir: Günümüz edebiyatının “en şevketli ve en yüksek yerinde yaşlı realist Ayaz Efendi duruyor. Hâlâ onun mevkii yalnız derecede diyebiliriz” (İbrahimov, 1911: 3).

Bu dönemin diğeri önemli şahsiyetlerinden Segıyt Remiyev, Ş. Hüseyinov, Gaziz Gobeydullin, N. Gasrıy, Şakir Muhammedov, Aliasker Kamal, Fuat Tuktarov, B. Gordlevskiy yazılarında Ayaz İshaki'nin hayatı ve edebî kişiliği üzerine geniş bilgiler vermiş, onun geniş çaplı faaliyetlerini tanıtmıştır.

1917 Ekim İhtilali sonrası millî idare tarafından Versay Barış Konferansı'na delege olarak gönderilen ve vatanına geri dönmeyen Ayaz İshaki'nin eserleri, 1920'li yıllarda da etkisini korur, edebiyat araştırmacıları tarafından onların önemini vurgulayan fikirler yazılmaya devam eder. Mesela; Cemal Velidi Rusça kaleme aldığı *Oçerki İstorii Obrazovannosni i Literaturı Voljskih Tatar* (1923) adlı kitabında Ayaz İshaki'yi gazeteci, siyasetçi ve yazar olarak olumlu bir şekilde değerlendirir ve yeni Tatar edebiyatı sahasında onu ilk sıraya koyar. Sovyet döneminde Tatar edebiyatı tarihi üzerine ilk akademik çalışmayı ortaya koyan

Prof. Abdurrahman Saadi de *Tatar Edebiyatı Tarihi* (1926) kitabında Ayaz İshaki'ye özel yer ayırır, onu eğitimci ve ceditçilik hareketinin önderi olarak değerlendirir. Ekim İhtilali öncesindeki eserlerini sistematik bir şekilde inceler. Bu çalışmada dönemin ideolojisinin etkisiyle sanatçının yaratıcılığına dair siyasi yaklaşımlar gözlemlense de yazarın Tatar edebiyatı alanındaki öneminin belirlenmesi yönünden değerli bir çalışmadır (Yarullina, 2000: 6-7).

Sovyet döneminde Ayaz İshaki'nin adının vatanında yasaklandığı yıllarda onun çok yönlü faaliyetleri muhacirlikteki Tatar aydınlarının (S. Maksudi, M. Tahir, A. Akış, T. Devletşin vs.) çalışmalarında yansımaları bulur. Ancak SSCB dağıldıktan sonraki yıllarda Tataristan'a ulaşan bu değerli kaynakların sayesinde Tatar toplumu, Ayaz İshaki'nin muhacirlikteyken çeşitli bölgelere yayılan Tatarlar arasında durmaksızın yürüttüğü millî mücadelesine tanık olur. 1990'lı yıllardan itibaren Ayaz İshaki'nin çok zengin çalışmaları üzerine geniş çaplı araştırmalar başlatılır. Büyük şahsın adının yeniden hak ettiği yeri alabilmesi yolunda Prof. Dr. İbrahim Nurullin tarafından ilk adım atılır. İ.Nurullin, Ayaz İshaki'nin ikinci vatan sayılan Türkiye'ye gelir ve oradaki siyasi ve edebî çalışmalarını inceler. Yazarın çok sayıdaki eserini derleme, eser listesini oluşturma, arşivlerde saklanan belgeleri gün ışığına çıkarma, Arap alfabesiyle yazılan yazıların günümüz alfabesine aktarma, açıklamalar yapma gibi çok ince ve zahmetli işler, Henüz Mehmutov ve Lena Gaynanova'nın büyük emeğiyle gerçekleştirilir. Ayaz İshaki'nin zengin mirasının çeşitli yönlerden incelenmesine edebiyat profesörleri Mansur Hasanov, Flün Musin, Hatip Miñnegulov, Rezeda Ganiyeva, Telgat Galiullin, Ebrar Kerimullin, Yıldız Nigmatullina, Azat Ehmedullin, Nasıym Hanzafarov, Oktyabr' Kadırov vs., tarih profesörlerinden Mirkasım Gosmanov, Ravil Emirhanov, İndus Tahirov, Rafael Hekimov ve felsefe doktoru Prof. Yahya Abdullin vs. büyük katkı sağlamıştır.

Sonuç

Toplumda aydınlanma hareketinin ve ceditçilik ideolojisinin hâkim olduğu XIX. yüzyılın sonuna doğru edebiyat dünyasına giren Ayaz İshaki, aydınlanma dönemi eserleri olarak tarif edilen ilk eserlerinde o dönemin önemli konularına değinir. Ceditçiler gibi toplumu eğitim sistemini geliştirme yoluyla değiştirmek isteyen genç yazar, eserlerinde doğal olarak eğitim ve ahlak konularına ağırlık verir. Bolca nasihat içeren ilk eserlerindeki kahramanları olumlu ya da olumsuz davranış ve düşüncelerine göre ikiye ayırır. Bu özellikleri göz önünde bulundurarak kahramanlarının isimlendirilmesine de özen gösterir. “Özellikle İslamiyet'in etkisiyle en çok Arapça ve Farsça isimleri” (Yılmaz, 2020: 678) tercih eder. Her eserinde farklı problemleri kaleme alan yazar, kendisini sanatçı işleniş yönünden de hızlı bir şekilde geliştirir.

Tatar toplumunda karşılaşılan olayları tasvir ederken daha gerçekçi bir yaklaşım sergilemeye, kahramanların iç dünyasını daha derinden yansıtmaya gayret gösterir. Kendisini betimleme ustası olarak tanıtır. XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatının önemli edebî metotlarından sayılan aydınlanma realizmi, eleştirel

realizm ve romantizm gibi akımlar onun ilk eserlerinde kendilerini gösterir. Özellikle *Télençê Kızı* romanında çeşitli edebî akımların ekseninde ortaya koyduğu görülür. Diğer taraftan; Ayaz İshaki tek bir edebî türle sınırlı kalmaz, toplumu yakından tanıyan sanatçı, kendi kalemini edebiyatın çeşitli türlerinde dener. Edebî yaratıcılığının ilk yıllarında yazılan eserleri, fikir ve sanat bakımından oldukça zayıf görünseler de onlar bir taraftan yazarın o yıllardaki bakış açısını, diğer taraftan da gelecekte yazılacak olan güçlü ve orijinal eserlerinin temel taşlarını oluşturmaktadır. Kısacası; siyasi görüşlerini topluma aktarmada, halkı bilinçlendirmede ve millî şuuru güçlendirmede edebiyatı bir araç olarak gören yazar, bundan sonraki eserlerinde de bu özelliğine bağlı kalır. Yaşamının her anını, milletini yüceltmeye, Türklüğü yansıtmaya adanmış idealist, aydın ve mücadeleci bir kahraman olarak geçirir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Ramilya Yarullina Yıldırım (% 100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Akçura, Yusuf. (1992). Gayaz Efendê, *Miras Jurnalı*, No 6, b.26-28.
- Çakmak, Cihan. (2021). Ceditçilik Bağlamında Gılman Kerimi İle İsmail Gaspıralı Münasebeti. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 27, s. 119-126.
- Çelik, Mihriye. (2022). *Kazan Tatar Edebiyatının İlk Kadın Romancısı Medine Malikova'nın Romancılığı*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- Ehmedullin, Azat. (1995). Gayaz İshakiy hem Tatar Dramaturgiyesê, *Miras jurnalı*, No 1-2, b. 57-65.
- Ganiyeva, Rezeda. (1998). İshakiy İcatı. Mahsus Programma, *Miras Jurnalı*, No 5, b. 68-79.
- Gaynanova, Lena, Mehmutov, Henüz. (1991). Zarıgıp Kötken Miras/ Kitap: Gayaz İshakiy. *Zindan*. Saylanma Proza Hem Sehne Eserlerê. - Kazan:Tatar.Kitap Neşriyatı, b. 636-660.
- Gaynetdinov, Mesgut. (2006). *Meñgê Tonklanmas Közgêbêz*.- Kazan:Tatar. Kitap Neşriyatı.
- Hemidullina, Revfe. (1994). G. İshaki-Helfe, *Kazan Utları jurnalı*, No 10, b.162-164.
- Hesenov, Mansur. (1998). Tatar Renessansınıñ Böyêk Kahramanı/ G.İshakiy. *Eserler: 15 Tomda*. T.1.- Kazan:Tatar. Kitap Neşriyatı.
- İbrahimov, Galimcan. (1911). Edebiyat Ağımı (İkê Yöz Yıldan Soñ İnkıyraz Turında), *Şura jurnalı*, No 22, b. 31-33.
- İshakiy, Gayaz. (1992). Teğalleme Seğadet Yeki Gıylêm Ügrenüde Rehet Gomêr, *Miras jurnalı*, No 7-8, b. 58-69.

- İshakıy, Gayaz. (1994). Têlençe Kızı:Roman, *Miras jurnalı*, No 11, 12, 11, 1994, N1,23,4, 7-8, 9.
- İshakıy, Gayaz. (1998). *Eserler: Unbiş tomda*. 1. Tom.- Kazan: Tatar. Kitap neşriyatı.
- İshakıy, Gayaz. (1999). *Eserler: Unbiş tomda*. 2. Tom. - Kazan: Tatar. Kitap neşriyatı.
- Kamalieva, Alsu. (2009c). 19. Yüzyilin İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/16, 2009/1
- Kamalieva, Alsu. (2009a). *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kamalieva, Alsu. (2009b). Ayaz İshaki'nin Eserlerinde Eğitim. *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4/3, Spring 2009
- Kanlıdere, Ahmet. (2011). Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshaki'nin (1878- 1954) Fikrî Serüveni/ *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 24, s. 63-94.
- Nurullin, İbrahim. (1991). Gayaz Ishakiy: Edipneñ Tormuş Yulı Hem İcat Êşçenlêgêne Kıskaçı Küzetü/Kitap: Gayaz Ishakiy.*Zindan*. Saylanma Proza Hem Sehne Eserlerê.-Kazan:Tatar.Kitap Neşriyatı, B.5-18.
- Nurullin, İbrahim. (1991). İshaki o Sebe, *Gazeta Sovetskaya Tatariya*, 21 Fevral'.
- Rami, İlsever. (2021). Emine Semiye ve Ayaz İshaki'nin Muallime Adlı Eserleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme, *IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi: Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği (20-21 Ekim, Türkistan). Bildiri Kitabı*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, s. 667-679.
- Segdi, Gабдраhман. (1926). *Tatar Edebiyatı Tarihi*, Derêslék-Kullanma. Kazan:Tatar Devlet Neşriyatı.
- Tatar Edebiyatı Tarihi*. Altı Tomda. T.2. XIX. Yöz Tatar Edebiyatı (1985). -Kazan:Tatar. Kitap Neşriyatı.
- Uzun, Murat. (2021). Muhammed Ayaz İshaki'nin Hayatı ve Eserleri, *Türk Dünyası Dil, Kültür ve Edebiyat İncelemeleri*, Türkbilim Araştırmaları Dizisi Üçüncü Kitap, İstanbul: Kutlu yayınevi Akademik Bilim Yayınları, s. 174-200.
- Validov, Cemal (1923). *Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturı Voljskih Tatar*, M.:L.: Gosizdat.
- Velidi, Cemal. (1996). Gayaz Efende, *Miras jurnalı*, No 7-8, b.69-77.
- Yarullina Yıldırım, Ramilya (2018), Ayaz Ishaki: Milletin İnkırızında Tatar Mirzalarının Rölü, *Kardeş Kalemler Dergisi*, 138, Haziran, s.71-76.
- Yarullina, Ramile (2000). Gayaz Ishakiy İcatı, *Kazan: Tatar Devlet Gumanitar Institutı Neşr.*, 164 b.
- Yılmaz, Gülşah. (2020). Kazan Tatarlarında Kadın İsimleri, *Turkish Studies*, 15(1), s. 669-679.
- Zaripova Çetin, Çulpan. (2006). Tatar Edebiyatının Gelişimi. *Akademik Bakış Dergisi*, 9, s. 138-151. www.akademikbakis.org.
- Zaripova Çetin, Çulpan. (2008). Gayaz İshakiy Eserlerinde Millet Yazmışı, *Gayaz İshakiy İcatı: Hezerge Karaş*. Kazan: İYaLİ im. G. İbragimova AN RT, s.93-101.
- Zaripova Çetin, Çulpan. (2018). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı, *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, İstanbul: Kesit Yayınları, s.569-824.

ОБЗОР РАННЕГО ПЕРИОДА ТВОРЧЕСТВА ГЯЗА ИСХАКИ

АННОТАЦИЯ

Под воздействием идеологии джадидизма, основателем которой является крымский татарин Исмаил Гаспралы, во всем тюркском мире, в том числе в волжско-уральском регионе, началось пробуждение в культурной и духовной жизни. Это общественно-политическое и интеллектуальное направление, учитывающее реформы в области религии и образования, оживляет многие слои общества и эффективно формирует новые жанры и течения в области литературы. Первая русская революция 1905 года, пришедшая вслед за джадидизмом, вызвала бурное развитие казанско-татарского общества и литературы, которая достигла своего расцвета под названием «золотой век». Этот период также дал возможность многим писателям раскрыть свои многосторонние таланты. Многие из них показали себя настоящими педагогами, журналистами, политиками, прозаиками и драматургами. Одним из важнейших фигур, кипевших в политической и литературной среде татарского общества на рубеже веков, является, несомненно, Гаяз Исхаки (1878-1954). Являясь основоположником татарской возрожденческой литературы, со своей разнообразной деятельностью он стремился пробудить свой народ от невежества и защитить права угнетенного класса.

Литературные произведения Гаяза Исхаки современными татарскими учеными исследуются в двух основных периодах: его творчество на родине (1897-1918) и в эмиграции (1918-1954). Произведения, написанные на родине, в зависимости от взглядов автора в те годы, условно делится на три периода: просветительский период (1897-1905) где основными мотивами служат антиомия «знание-невежество», торжество знания и разума; «тангистский» период т.е. период ссылки (1905-1912), когда он отдался классовой борьбе под идеей социализма и третий – период борьбы за национальную свободу и национальное единство, который охватывает 1912-1917 гг.

В первой части статьи под названием «Причины, повлиявшие на развитие Гаяза Исхаки как личность и формирование его мировоззрения», выделены такие причины, как рождение и воспитание в известной семье; влияние идей идеолога джадидизма И.Гаспралы и педагогов, шедших по этому пути; учеба в Татарской учительской школе и возможности революции 1905 г.

Во второй части статьи проанализированы прозаические произведения и драмы раннего творчества (*Тэгаллемдэ – сэгэдэт* («Счастье - в знании»), *Бай углы* («Байский сын»), *Кэләтүшче кыз* («Девушка-тюбетейщица»), *Ике йөз елдан соң инкыйраз* («Исчезновение через двести лет»), *Очрашу, яки Гөлгыйзар* («Встреча, или Гульгизар»), *Теләнче кызы* («Нищенка»), *Өч хатын белән тормыш* («Жизнь с тремя женами»), *Ике гашийк* («Двое влюбленных»)) писателя с точки зрения жанра, сюжета и постановки проблемы героя. Как и джадидисты, в целях изменения общества путем образования, молодой писатель в своих произведениях акцентирует внимание на проблемы воспитания и морали. В его ранних рассказах, пронизываемых дидактизмом,

герои разделены в два лагеря в зависимости от их положительного или отрицательного поведения и взглядов. Писатель, который в каждом своем произведении затрагивает разные болезненные проблемы татарского мира, быстро развивается и в плане художественной обработки. В описании событий из татарского общества он старается проявить более реалистический подход, глубже отразить внутренний мир героев, представляя себя мастером слова. Эти свойства были обозначены и научной критикой того времени. В его ранних произведениях проявляются такие направления, как просветительский реализм, критический реализм и романтизм, которые считаются важными литературными методами татарской литературы начала XX. века. Особенно в романе *Теләнче кызы* ярко выражен синтез разных литературных течений. С другой стороны, Гаяз Исхаки не ограничивается только одним литературным жанром: как талантливый художник, хорошо чувствующий пульс общества, пробует свое перо и в разных жанрах литературы. Несмотря на то, что ранние произведения писателя кажутся довольно слабыми в идейно-художественном отношении, они отражают мировоззрение автора тех лет; с другой стороны, составляют фундамент для сильных и оригинальных по художественному своеобразию произведений, которые будут написаны позже.

Ключевые слова: литература казанских татар, Гаяз Исхаки, литературный герой, национальное самосознание

